

Yunus Cengiz. *Doğa ve Öznellik: Câhız'ın Ahlâk Düşüncesi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015. 298 sayfa. ISBN: 9786055245801.

Ömer Türker*

Meşhur kelâmcı ve edebiyatçı Câhız'ın (ö. 255/869) ahlâk düşüncesinin incelendiği bu eser, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Girişte Câhız'ın ahlâk düşüncesinin kaynakları ve özgünlüğü ele alınmakta ve araştırmanın yöntemi vaz edilmektedir. Kitabın başlığını oluşturan *doğa* ve *öznellik* kavramlarının açıklaması da girişte yapılmaktadır. Yazarın *doğa* kelimesiyle kastı, –Câhız'ın kullanımıyla– insana ait tüm etkinliklerin doğal bir işleyişle gerçekleştiğidir; öznellik kelimesiyle kastı ise insanın söz konusu doğal işleyişe müdahale edip kendisini inşa edebileceği ve sonuçta her bir öznedeki farklı bir insanın kaçınılmaz olduğudur. Dolayısıyla başlıktaki “öznellik” kelimesi yaygın anlamıyla değil, Michel Foucault (ö. 1984) ve Gilles Deleuze (ö. 1995) gibi düşünürlerle atıfla kullanılmaktadır.

Birinci bölümde Câhız düşüncesinde beden-nefs ilişkisi ele alınmaktadır. Bu bölümde Câhız'ın nefis düşüncesinin şekillenmesinde iki kaynağın etkili olduğu vurgulanmaktadır. Birincisi, Galen tıbbı, ikincisi ise Nazzâm'ın (ö. 231/845) teorik fiziğidir. Yazara göre Câhız, Nazzâm'ın zuhûr ve kümûn teorisinden hareketle nefste sürekli çatışma halinde bulunan eğilimleri çözümlenmekte ve bedenin ahlâk üzerindeki etkisini vurgulamaktadır. Câhız'ın ahlâk düşüncesinde bu eğilimler bir hiyerarşik düzende açığa çıkmakta ve hepsinin temelinde üç aslı *doğa* bulunmaktadır: Cinsellik, beslenme ve iletişim. Bu bağlamda kitaptaki tartışmalardan Câhız'ın özellikle cinsellik ve iletişimle ilgili tahlillerinin müstakil olarak çalışmayı hak ettiği anlaşılmaktadır. Bu bölümün en dikkat çekici yönlerinden biri, Nazzâm'ın zuhûr ve kümûn teorisinin ahlâk teorisine Câhız tarafından tatbik edilip toplum-bilimsel bir açıklama modeline dönüştürüldüğünü göstermesidir.

İkinci bölümde Câhız'ın ahlâk düşüncesinde şehvet, haz ve sevinç gibi duygusal durumların bilgi üzerindeki etkisi tartışılmaktadır. Aslında yazarın bu tartışmadan amacı, ahlâk ve bilgi ilişkisini belirginleştirmektir. Bu amaçla yazar, Câhız

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi. İletişim: om.turker@gmail.com.

düşüncesinde bilme sürecini duyular, hatıraların teşekkülü ve aklı sezgi olarak üç aşamada değerlendirir. Buna göre şehvet ve korku gibi duygular ile bu duygulara bağlı olarak oluşan ahlâkî melekeler, tüm bilme etkinliklerine eşlik etmekte hatıta düşünmenin temelini oluşturmaktadır. Bu yüzden sahih bir bilgi ancak dengeli bir kişilikte ve güzel ahlâk sahibinde oluşabilmektedir. Yazar bu bölümde, Câhız'ın duygu ve bilgi arasında kurduğu ilişkiden dolayı nihai bilginin sezgiyle gerçekleştiğini düşündüğü sonucuna varır. Bu bölümün en dikkat çekici yönü, İslâm düşünce tarihinde daha ziyade zahitler ve mutasavvıflar tarafından ileri sürüldüğü ve işlendiği görülen bilgi-ahlâk ilişkisinin, felsefe ve kelâm geleneğinin kaynaklarını kullanan Mu'tezilî bir düşünür tarafından derinleştirilerek müstakil bir teoriye dönüştürüldüğünü ortaya koymasıdır.

Üçüncü bölümde ise Câhız düşüncesinde ahlâkın gayesi, ahlâkî melekelerin hangi süreçlerde kazanıldığı ve meleke-davranış ilişkisi ele alınmaktadır. Bu bölüm, hayal, akıl, haz, sevinç, isâr ve ikinci doğa kavramları etrafında ahlâkın gayesi ve ahlâkîliğin koşullarını konu alır. Bu bağlamda Câhız'a göre akıl ve hayal, hazzı tasavvur ederek insanın bütünlüğünün hoşnutluğa ulaşmasını sağlar. İşte bu hoşnutluk, ahlâkın gayesi olan sevinçtir. Fakat Câhız sevinç ile şükür arasında haz kavramı aracılığıyla irtibat kurar: İnsan haz hakkında tefekkür ettiğinde içinde bulunduğu nimeti kavrayarak kendisine bu nimeti verene şükredecektir. Ona göre insanın şehvet ve akıl güçleriyle donatılmasının sebebi de budur. Çünkü bu iki gücün insanda çatışması, girişte açıklanan anlamda özneliği doğurur. Kuşkusuz bu çatışmada ya şehvet baskın gelecek ya akıl baskın gelecek ya da ikisi arasında bir denge kurulacaktır. Her ne kadar ilk bakışta Câhız'ın denge şikkını tercih edeceği akla gelse de ona göre akıl ve şehvetin dengede bulunması, bir tedirginlik halidir. Dolayısıyla ahlâkî açıdan uygun eylemler, aklın şehvete baskın çıktığı eylemlerdir. Câhız bu kısma giren eylemlerin isârla, yani herhangi bir zorlama ve çaba olmadan yapıldığını ve ancak aklı olana yönelik muhabbetle gerçekleşeceğini düşünür. İşte bu seviyeye ulaşmak, ahlâkî özneye "ikinci bir doğa" kazandırır. Yazar bu bölümde iki önemli hususa dikkat çeker:

(i) Câhız'ın ahlâk teorisi kibir, tevazu, korkaklık ve cesaret gibi ahlâkî halleri, koşullara bağlı olarak iyi veya kötü olarak değerlendirir. Mesela tevazu veya kibir bütün şartlarda iyi veya kötü değildir. Bu durum, Câhız'ın ahlâk teorisinin insanı yetkinleştiren ahlâkî melekeler hakkındaki en önemli iddialarından birini oluşturur. Ayrıca bu görüşün, daha sonraları Mu'tezile geleneğinde Ebû Hâşim el-Cübbâi (ö. 321/933) tarafından sistemleştirilen vücûh teorisiyle irtibatı kurularak derinleştirilmesi de mümkündür. Yunan filozoflarından intikal eden mirasın sabit erdemler hiyerarşisi öngördüğü dikkate alınırsa Câhız'ın ahlâk düşüncesinin bilhas-

sa İslâm kaynaklarından beslenen ayrıştırıcı bir yönü de fark edilebilir. Nitekim erdemlerin hareketli anlamlar olduğu görüşü, tasavvuf geleneğinde alabildiğine derinleştirilmiştir. Sûfilerin “ebrârın iyilikleri, mukarrebûna nispetle kötülüktür” sözlerinde kişinin ahlâkî tercihlerinin, Allah’a yakınlık derecesine göre değer kazandığı, dolayısıyla bir davranış kalıbında tahakkuk eden anlamın, sabit değil hareketli olduğu görüşü özlü bir şekilde ifade edilir. Bu bağlamda Câhız’ın erdemlerin koşullara göre değişebileceği tezi ile mutasavvıfların hareketli anlamlar görüşü arasındaki irtibat da derinleştirilmeye elverişlidir.

(ii) Konuşma, yazma, mizah gibi insanî haller, Câhız tarafından birer ahlâk edinme uygulaması olarak değerlendirilir. Bu sebeple yazar, Câhız’ın insanın ahlâkîliğini güçlendiren eylemlere teşvik ettiğini vurgulamaktadır. Câhız’ın edebî kişiliğinin bir sonucu olarak değerlendirebilecek bu kabîl vurgular, onun oldukça farklı ve özgün bir yönünü ifşa eder. Zira genel olarak ahlâk kitaplarında ele alınmayan ve ahlâkî hayata katkısı tartışılmayan pek çok insanî durum, Câhız tarafından insanın yetkinleşme sürecinin bir parçası olarak değerlendirilmiştir.

Her ne kadar kelâm geleneğinde bir mezhep imamı olarak değerlendirilse de Câhız edebî kişiliği nedeniyle tipik bir kelâmcı değildir. Metinleri edebî üslupla kaleme alınmıştır. Bu üslubun sonucu olarak da bir düşünceyi hem değişik edebî sanatlar kullanarak hem de oldukça farklı yerlerde ele alır. Bu sebeple Türkçede Câhız daha ziyade edebî kişiliğiyle şöhret bulmuştur. İstanbul Medeniyet Üniversitesi’nden Eşref Altaş’ın bu kitap hakkında yaptığımız bir oturumda söylediği gibi “Yunus Cengiz Câhız’ı Türkçede ilk defa kelimenin hakiki anlamıyla bir düşünür olarak sunmaktadır”. Bu bağlamda kitap, Câhız’ın edebî metinlerinin dağınık anlatılarından bir teori çıkarma işinde oldukça başarılıdır. Câhız’ın ahlâk düşüncesi, aslî tabiatlar, öznellik, ikinci tabiat, haz, sevinç ve şükür kavramlarıyla özetlenebilecek bütüncül bir teori olarak vaz edilmiştir.

Kitabın dikkat çekici yönlerden biri, Câhız’ın metinlerinden yapılan tercüme-lerdir. Câhız metinlerinin edebî gücünü bilenler, tercümelerinin de ne denli güç olduğunu takdir edecektir. Cengiz’in kitabında Câhız’dan yapılan tercüme-ler, okuyanın dikkatinden kaçmayacak kadar güzel ve kusursuz görünmektedir. Açıkçası ben kitabı okurken yazarın Câhız’ın en azından birkaç temel risalesini Türkçeye kazandırmasını arzuladım.

Kitabın bir eksikliğini belirtmek gerekir: Kitapta Câhız felsefe geleneğinin bir parçası olarak vaz edildiğinden kelâm geleneğine referanslar zayıftır. Doktorasında Kâdî Abdülcebâr’ın (ö. 415/1025) eylem teorisini çalışmış ve ilmî mesaisini önemli ölçüde Mu’tazile geleneğini anlama ve yorumlamaya hasretmiş biri olarak

Yunus Cengiz'in kelâm geleneğine atıflarının daha güçlü olması beklenirdi.¹ Gerçi kitapta Câhız'ın ahlâk teorisinin aslî kaynaklarından birinin, Nazzâm'ın teorik fiziği olduğuna dikkat çekilmektedir. Fakat Câhız'ın ahlâk düşüncesi, felsefe geleneğinin kavramlarını Mu'tezile geleneğinin temel ilkeleriyle dönüştürmeyi başarmış bir teoridir. Özellikle Câhız'ın ahlâk düşüncesinin ufku olarak vaz edilen sevinç (*sürûr*) kavramı ve şükür ilkesi, tamamıyla Mu'tezilî bir kökene sahiptir ve Mu'tezile kelâmının duyarlılıkları gözden kaçırıldığında Câhız'ın hem İslâm ahlâk düşüncesi hem de Yunan'dan intikal eden ahlâk mirası üzerine eleştirel ve dönüştürücü tasarruflarını da fark edemeyiz. Zira Câhız'ın Mu'tezilî tezlerden hareketle yaptığı Aristotelesçi ahlâk teorisine ilişkin okumaları, bir yönden, Sünnî kelâm geleneğinde daha sonraları Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. V/XI. yüzyıl ilk çeyreği) Aristotelesçi ahlâk teorisine dair okumalarına benzemektedir. İsfahânî kesb ve hidayet teorilerini esas alarak Yeni Eflâtuncu nefis teorisi ile Aristotelesçi erdemler teorisini yeni bir ahlâk teorisinin parçası haline getirmiştir. Benzer şekilde Câhız da Mu'tezile imamlarınca geliştirilen kelâmî ve ahlâkî ilkeleri esas almış, Aristotelesçi nefis teorisi ve erdemler şemasını yeni bir ahlâk düşüncesinin parçası haline getirmiş, böylece daha kapsamlı bir ahlâk teorisini inşa etmiş görünmektedir. Hiç kuşkusuz Câhız'ın edebi dehasının bu inşanın kapsam ve çeşitliliğinde büyük katkısı vardır.

1 Yunus Cengiz, "Kâdi Abdülcebbar'ın Eylem Teorisi" (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2010).